

DÉL-TIROL LAKOSSÁGA AZ OLASZ ÉS A NÉMET NACIONALIZMUS SZORÍTÁSÁBAN (1922–1945)

1919. szeptember 10-én, a saint-germain-i békeszerződés értelmében, Olaszország győztes államként megkapta Dél-Tirolt. A londoni szerződés 4. cikkelye (amelyet még az olasz hadba lépés előtt, 1915. április 26-án rögzítettek) kimondta: abban az esetben, ha Olaszország az antant oldalán győztesen kerül ki a háborúból, területéhez csatolják az Osztrák–Magyar Monarchia¹ egyik déli területét, Dél-Tirolt.

Az olasz kormányok már régóta szerették volna megszerezni ezt a Brenner-hágótól délre fekvő területet. Utóbb, a második világháború után nemegyszer azzal érveltek, hogy ez a német nyelvterület oszthatatlan földrajzi egységet képez az olasz Trentino tartománnyal. Az Imperium Romanumra is hivatkoztak. Valójában abból indultak ki, hogy a Brenner-hágó alkalmas védelmi vonal a német terjeszkedéssel szemben.

Az ott élő kb. 180 000 német nemzetiségű lakos a békeszerződés végrehajtásakor hirtelen, egyik napról a másikra egy idegen országban találta magát, ahol ettől kezdve nem nagyon számottevő kisebbségként kezelték. Igaz, a háború után, a Vittorio Emanuele Orlando 1919. júniusi bukása után alakult új, Francesco Saverio Nitti vezette liberális olasz kormány kétoldalú tárgyalásokat kezdett a dél-tiroliakkal.

Nitti első parlamenti beszédében garanciát adott a német nyelvű kisebbségnek szabad kultúr- és gazdaságpolitikai tevékenység folytatására. 1919. november 18-án fogadta a tiroli pártvezetőket, akik beszámoltak politikai munkájukról. 1920 márciusában az általuk alakított a dél-tiroli delegáció autonómia-elképzeléseit programcsomagban foglalta össze.² A radikális dél-tiroli irredentista csoportok azonban, mint például az *Andreas Hofer Bund* akciói igen terhessé tették az akkor már Giovanni Giolitti vezette olasz kormány és a dél-tiroli képviselők kapcsolatát. Hogy a kormányzat megnyugtassa dél-tiroli közvéleményt, 1921. október 25-én új oktatásügyi törvény lépett hatályba, amely a tartomány népiskolaiban az oktatás nyelveként az olasz anyanyelvű gyerekeknek az olaszt, a német anyanyelvűeknek a németet írta elő.

Dél-Tirol helyzete a fasiszmus első évtizedében

Dél-Tirol a marcia su Roma után

Benito Mussolini 1922. október 28-i hatalomra jutása, a *marcia su Roma* után a dél-tiroliak helyzete súlyosabbra fordult. A dél-tiroli fasiszta csoportok a központi és a helyi hatóságok támogatásával olaszosító politikába kezdtek. Ekkor vezették be a régióban az osztrák helyett az olasz törvényhozást. Ez önmagában természetes lett volna, de a fasiszta hatalom kontextusában fenyegető felhangot kapott. Ettore Tolomei, aki 1923 elején nemcsak a tartomány ügyeivel foglalkozó hivatal és kutatóintézet, az „Istituto per l'Alto Adige” vezetője, hanem az olasz szenátus tagja is lett, a fasiszta olaszosító politikát a következő megállapításokkal támasztotta alá: „Abból a tényből kiindulva, hogy a fasiszta kormány létrehozta Trentino tartományt, az ott élő németeknek be kell látniuk, hogy, habár a fasiszta kormány a két népcsoport békés együttélése érdekében elfogadja a dél-tiroliak túlkapásait és szokásait, semmi esetre sem hajlandó a *Deutscher Verband* által az előző kormánytól követelt, a németiség

megerősítésére vonatkozó garanciákat megadni. Épp ellenkezőleg, a jövőben megnyitja az *italienità* (olaszság) kapuját, ami majd szétárad mindenfelé, és természetes módon alátámasztja, és a nemzet erejével minden lehetséges módon elősegíti ezen határ menti országrész asszimilációját a nagy nemzeti egység nevében.”³

1923. július 15-én a bozeni városi színházban Tolomei kihirdette 32 pontból álló programját. Ez mindenekelőtt a német család- és helységnevek olaszosítását célozta.⁴ Elsősorban a fiatalság körében számolt a „természetes asszimilációval”. Az emberi jogok provokatív megsértése, a német családnevek olaszosítása 1943-ig körülbelül 13 500 személyt érintett.⁵ Az olasz fasiszta politika Németországban és Ausztriában 1925-től egyre élesebb visszhangot váltott ki. Különösen az osztrák és a bajor politikai körökben volt nagy a felháborodás; erre hivatkozva szorgalmazták nemegyszer az esetleges *Anschluss*t is. Ebben a kérdésben az osztrák közvélemény több szektora mind egységesebb álláspontra helyezkedett, mivel Németország a háború után végső soron továbbra is meg tudta tartani hatalmi pozícióját, idővel gazdasági rendszerét is stabilizálva. Nem így Ausztria, amely a Monarchia felbomlása után súlyos, elhúzódó gazdasági válsággal küszködött.

Habár a dél-tiroliak számára az osztrák és a német véleménynyilvánítás lélektani segítséget nyújtott, ennél több segítséget akkor nem kaphattak; így nem voltak olyan helyzetben, hogy a rájuk nehezedő fasiszta elnyomással egyedül megbirkózzanak.

1926 februárjában került sor Mussolini és Gustav Stresemann német kancellár híres szópárbajára. Ennek során a Duce világosan kifejtette, hogy Dél-Tirol Olaszország kizárólagos belügye, az olasz kormány pedig azon dolgozik, hogy „a szóban forgó területet olasszá tegye, mert az amúgy is olasz, geográfiai, történelmi fejlődésében egyaránt”.⁶ Stresemann válaszában kifejtette, hogy Németország nem szándékozik beavatkozni az olasz belügyekbe, de Dél-Tirol népének joga van német kultúrájának és identitásának a megőrzésére, mert a német kultúrkörhöz tartozik. Az utolsó szó Mussolininek jutott; ekkor visszafogottabb stílusban, a demagóg frázisokat mellőzve nyilatkozott, mivel nem akarta tovább súlyosbítani az amúgy is sok konfliktus terhelte olasz–német viszonyt.

A fasiszta kormány kisebbségellenes intézkedései

1923. október 1-jén hatályba lépett a *Lex Gentile* néven emlegetett olasz oktatásügyi törvény az iskola olaszosításáról. A Giovanni Gentile, egykori liberális filozófus és politikus által szerkesztett jogalkotás elrendelte a hittanórának a tanrendbe való kötelező beépítését. A német nyelv használatát csak úgynevezett *Anhangsstunde* (különóra) keretein belül tette lehetővé. 1925-ben azonban ezt a lehetőséget is megszüntették. Még ugyanebben az évben az olasz nyelv a tartományban a jog és az igazságszolgáltatás kizárólagos nyelve lett.

1926. május 16-án nyilvánosságra hozták az újonnan kinevezett polgármesterek listáját, augusztus 26-án pedig a német nevek olaszosítására vonatkozó dekrétumot. A Mussolini elleni merénylet után (Bologna, 1926. október 31.) újabb drasztikus intézkedések bevezetésére került sor. Azokat a személyeket, akik nem fasiszta pártok létrehozását indítványozták, börtönnel fenyegették. A bozeni német újságok, a *Volksbote* és az *Überetscher Anzeiger* megjelenését beszüntették. 1926. november 9-én a brixeni *Katholischer Gesellenvereint* (Katolikus Legényegylet) is főszozlatták.

1926. szeptemberében az olaszt a népiskolákban kizárólagos tanítási nyelvként vezették be, 1927-től a hitoktatás nyelve is ez lett. Ezek az intézkedések főleg klerikális és intellektuális körökben ütköztek ellenállásba.⁷

A következő támadást a dél-tiroli földművesek kedvező gazdasági feltételei ellen intézték. Márciustól korporatív szellemben megkezdődött valamennyi gazdasági társulás kötelező átalakítása és a fasiszta irányítás alatt álló úgynevezett „tartományi gazdasági tanácsok” létrehozása. Ennek az intézkedésnek a keretében a Bozeni (addigra Bolzano) Kereskedelmi Kamarát is megszüntették. 1926. október 3-án a tartomány központi mezőgazdasági bankjába harminc fegyveres fasiszta tört be, akik megakadályozták vezető testületének az újraválasztását. Ezzel az agresszív áttöréssel elérték a dél-tiroli parasztok szilárd anyagi alapokkal rendelkező gazdasági érdekképviseleti intézményének feloszlását. Habár az intézmény utóbb átmenetileg újra megnyitotta kapuit, az október 3-i betörés következményei olyan súlyosak voltak, hogy 1927. május 30-án a kamara végleg bezárt.

1927 novemberében egész Olaszország területén bevezették a párttilalmat. Minden egyéb nem fasiszta szervezetet is feloszlattak. Erre a sorsra jutott a *Deutscher Verband*, a dél-tiroli németek keresztény-konzervatív tömörülése is.

1926. december 6-án bozeni központtal önálló tartományt hoztak létre. Ez látványosan könnyebbséget hozott a dél-tiroliaknak, mivel ez az addigi tartományi központ, Trident (*Trento*) nagy politikai és gazdasági befolyásának a végét jelentette. Mussolini viszont a tartomány élére új prefektust jelölt ki, szélesebb hatáskörrel, kimondva: a prefektúrának a tartományban azzá a „legfelsőbb szervvé kell válnia, amely egyben a központi végrehajtó hatalom közvetlen helyettese is”.⁸ A 20-as évek végén, a 30-as évek elején bevezetett gazdasági intézkedésekkel a várostól délre nagy ipari központ kiépítését készítették elő. Ennek nevében 1931/32-ben a város teljesen új arculatot kapott: az osztrák-délnémet építési stílust a modernizált, Mussolini által preferált római-latin váltotta fel; hatalmas új munkáslakótelep is épült.

Az egymást követő prefektusok (Umberto Ricci, Muzio Levoni, Alfonso Limogelli és különösen Marcello Vaccari) működésük alatt erőszakosan támogatták a kisebbségellenes fasiszta politikát. Ennek a politikának nemcsak korábbi német közéleti személyiségek (pl. Rudolf Riedel tanár, Josef Noldin ügyvéd) estek áldozatul, hanem a németek iránt megértő olaszok (így a 25 éves Angela Nicoletti tanárnő) is.

Hogy milyen hatékonysággal működött ez a fasiszta gépezet, az lemérhető az *Archivio*-ban megjelent, 1928-ban Tolomei által nyilvánosságra hozott ötéves mérleg, amely az „*I provvedimenti per l'Alto Adige, dopo un quinquennio – Fatto e non fatto*” („Az Alto Adige-re vonatkozó intézkedések öt év távlatában – Végrehajtott és még végre nem hajtott intézkedések”) címmel jelent meg.⁹ „Az egykori 790 német népiskolából – szerepel az íratban – az 1927/28-as tanévre már csak 35 felső osztály (6.-tól 8. osztályig) működött. Ezekben is már csak egy-két helyen folyt német nyelvű oktatás. Míg 1921-ben 745 tanerő dolgozott nyilvános német népiskolákban, akik között 650 volt vizsgázott tanár”,¹⁰ ez a szám is 165-re csökkent.

Giovanni Battista Marziali, az újabb prefektus kinevezésével 1928. szeptember 19-én a fasiszta kisebbségellenes politika lendülete cseppet sem hagyott alább. Az iskolapolitikát még jobbmódú emberek privát eszközeivel is nehéz volt megkerülni. A német magántanítást üldözték, ennek kapcsán ismét sok tanárt fenyegettek börtönnel.

A fasiszta kisebbségellenes politika következő célpontja a dél-tiroli mezőgazdasági tulajdonrendszer lett. 1929-ben a római kormány hatályon kívül helyezte a *Südtiroler Höferecht* nevű, még 1900-ban hozott osztrák törvényt a dél-tiroli parasztok

földjeinek oszthatatlanságáról. Ez a törvény, figyelembe véve a hegyes-völgyes vidéken elterülő dél-tiroli termőföldek rossz minőségét, emiatti alacsony hozamát, a dél-tiroli parasztság megélhetésének alapvető feltétele volt. A törvény eltörlése lehetővé tette a nagyparaszti földtulajdonok felparcellázását, illetve értékesítését. Olasz bevándorlók igen olcsón vásárolhatták meg ezeket a földdarabokat; tervszerű áttelepítésük tovább növelte az olaszok részarányát Dél-Tirolban. A betelepítést szolgálta az a rendelkezés is, amely kimondta a bozeni munkáslakások építésére előirányzott tőke nagyarányú növelését. Mert, mint Ettore Tolomei mondja: „...ennek a városnak százezer lakosú, tisztán olasz várossá kell válnia.”¹¹

A 20-as évek végén némi enyhülés mutatkozott Mussolini nemzetiségi politikájában az olasz külpolitika új irányainak, az Ausztriához való közeledésnek a keretében. A Duce több tárgyalást is folytatott a dél-tiroli polgárság képviselőivel, valamint a dél-tiroli egyházzal az ország gazdasági stabilitása, illetve jobb külpolitikai megítélése érdekében. Ennek eredményeképp kerültek bele a Mussolini-kormányzat és a Szentszék 1929. november 2-i lateráni megállapodásaiba legalább a dél-tiroli német katolikusok helyzetét javító passzusok is, és kötötték meg 1930. február 6-án az olasz–osztrák barátsági szerződést.

A faszizmussal szembeni dél-tiroli ellenállás

Először a 20-as évek közepén kezdtek kialakulni olyan dél-tiroli német ifjúsági csoportok, amelyek (először még csak passzív) ellenállást tanúsítottak a faszizmussal szemben. Ezek létrejöttében támogató, ösztönző szerep jutott a katolikus egyháznak. A Brixeni Gimnazisták (*Brixner Gymnasiasten*) csoportja, amely 1925-től létezett, később antifasiszta akciókban, illetve provokációkban is részt vett: német nyelvű sajtótermékeket csempészték Dél-Tirolba. A *Niebelung* nevű tömörülés 1928. november 3-án alakult. Feladatának a német kultúra és a német nyelv ápolását tekintette. Számos dél-tiroli dalárda (*Singgesellschaft*) alakult. Mint politikai szerveződések, az úgynevezett munkaközösségek (*Arbeitsgemeinschaft*) működése volt jelentős (később a terület nemzetiszocialista mozgalmaiban is fontos szerephez jutottak). Michael Gamper kanonok szervezése alatt úgynevezett katakombaiskolák (*Katakombenschule*) alakultak, amelyekben titokban német nyelvoktatás folyt. Az itt dolgozó tanárok munkája tipikus példája a fasiszta kisebbségellenes politikával szembeni passzív ellenállásnak.

A helyi katolikus egyház is sokat tett a német nyelvű oktatásért. Az úgynevezett plébániaiskolákban (*Pfarrerschule*) azt hangsúlyozták ki, hogy a lateráni szerződés lehetővé tette az olasz iskola keretein kívüli német nyelvű hitoktatást. Sok, keményebb ellenállásra hajló csoport is alakult ezekben az években. Ilyenek voltak az úgynevezett nemzetvédelmi egyesületek (*Völkischer Schutzverein*), mint pl. a *Deutscher Schutzverein*, a *Südmark*, valamint a *Tiroler Volksbund*. Ezek tagjai később a nemzeti-szocialista mozgalmak fontos bázisává lettek.¹²

Dél-Tirol kérdése a nemzetközi konferenciákon

A dél-tiroli lakosság oldaláról egyre több igény mutatkozott az iránt, hogy az itteni német népesség gondjait nemzetközi konferenciákon is megvitassák. A témáról először 1926. június végén a Népszövetség Barátainak Nemzetközi Szövetsége és Ki-

sebbségi Tanácsa (*Weltverband der Völkerbundsvereinigungen*, illetve *Minderheitskommission*) londoni világtalálkozóján vitatkoztak. Olaszországot felszólították, hogy ismerje el, illetve tartsa be a német nyelvű kisebbség jogait. Az augusztus 13-ától 20-áig Oberammergauban ülésű *International Fellowship of Reconciliation* (Nemzetközi Megbékélés Szövetsége) ülésein, valamint az Amerikai Német Katolikusok Központi Egyesületének (*Zentralverein der deutsch-amerikanischen Katholiken*) 1926. július közepén, Chicagóban rendezett éves eucharisztikus konferenciáján is vitatták a témát. 1927 októberében dél-tiroli képviselők jelenlétében is megtárgyalták a kisebbségi kérdést. Az olasz küldöttség vezetője azonban kijelentette, hogy kizárólagos olasz belügyről van szó, és visszautasított mindenemű, az olasz fasiszmus kisebbségpolitikája ellen irányuló kritikát.¹³

Ausztria: a dél-tiroli érdekek képviselője a 20-as években

Mivel Dél-Tirol az első világháború végéig Ausztriához tartozott, mind a dél-tiroli, mind az osztrák közvélemény Ausztriától várta a dél-tiroli érdekek képviselését. Az a nagy gazdasági, illetve politikai válság azonban, amellyel Ausztria a Monarchia felbomlása után sokáig, bizonyos vonatkozásokban egészen az Anschlussig küzdött, sokáig nem tette lehetővé, hogy Bécs ezen a téren túlságosan aktív legyen. Az olasz kormány kisebbségellenes politikája ennek ellenére mind Ausztriában, mind Németországban nagy felháborodást váltott ki, és számos szolidaritási akciót eredményezett. A tiltakozás főleg a főiskolákon és az egyetemeken volt igen heves.

1926 decemberében Ignaz Seipel osztrák kancellár is kijelentette: „Egyetlen alkalmat sem fogunk elszalasztani az ügyben, hogy az olasz kormánynak a tudomására hozzuk: addig, amíg a dél-tiroliak panasza el nem némulnak, a két ország közt jó viszony kialakítása nem lehetséges.”¹⁴ Az osztrák kormány sem akarta azonban a kialakult olasz-osztrák ellentétet tovább mélyíteni. A következő években igen óvatos politikát folytatott e kényes kérdésben. Ezt viszont osztrák politikai körökben sokan nem nézték jó szemmel. Ezt a megállapítást támasztja alá az osztrák kormányhoz, parlamenti képviselők által összeállított, 1928. január 17-én benyújtott interpelláció. Ez arra mutatott rá, hogy az olasz kormány nem tartja magát a békeszerződésben megfogalmazott, Dél-Tirolra vonatkozó kötelezettségeihez. Seipel készséggel osztotta ezt a megállapítást, de kijelentette, hogy az 1919. december 1-jén, III. Viktor Emanuel olasz király trónfoglaló beszédében elhangzott ígérek be nem tartása már kizárólag olasz belügy. Alfons Gruber történész szerint viszont a tárgyalt problémát nem tekinthették volna tisztán olasz belügynek, mivel az Ausztria és Olaszország közt létrejött békeszerződés világosan tartalmazza azt az olasz ígéretet, miszerint „Olaszország hajlandó elismerni a dél-tiroli német nemzetiségű kisebbség etnikai jellegzetességeit.”¹⁵

Mussolini külpolitikai törekvései Dél-Tirol kapcsán

Mivel Mussolini egy esetleges olasz–francia konfliktus kialakulása esetén, a jugoszláv érdekszféra okán Olaszország izolációjától tartott, a 20-as évek végétől kezdte felmelegíteni a fagyos olasz–osztrák, valamint olasz–vatikáni kapcsolatokat. A Szentszékkal folytatott tárgyalások eredményeképp az egyháznak sikerült elérnie, hogy a dél-tiroli

hittanórák hivatalosan is németül folyhassanak. Hatályon kívül helyezték továbbá azt az 1928. május 11-i prefektusi határozatot is, amely kimondta a dél-tiroli katolikus ifjúsági szervezetek feloszlását. Ez része volt a római kormány lateráni engedményének, amely bizonyos korlátozásokkal országosan is lehetővé tette katolikus ifjúsági egyletek működését. Az 1929. február 11-én aláírt lateráni szerződés tartalmazott ugyan Dél-Tirolra vonatkozó bekezdéseket is, de egyértelmű szabályozás nem következett belőle.¹⁶

Ez a problémakör az egy hónapokon keresztül húzódó, Mussolini és Seipel közti, követek közvetítésével bonyolított eszmecsere témájává is vált. Az osztrák kancellár, akitől nemcsak az osztrák polgárok, hanem a nemzetközi körök is elvárták a dél-tiroli érdekek képviselését, nehéz feladat előtt állt. Ausztriának ugyanis katasztrofális gazdasági állapota miatt szüksége volt az olasz pénzügyi támogatásra. Ezért cserébe viszont az olasz kormány elvárta, hogy Ausztria ne avatkozzék be Dél-Tirol kérdésébe. Ez maga után vonta a dél-tiroliak teljes kiszolgáltatottságát az olasz fasiszta politikának.

Az új osztrák kormány, élén Johannes Schoberrel, jó kapcsolat kiépítésére törekedett az olasz kormánnyal. Miután 1928 februárjában ez utóbbi ígéretet tett az osztrák beruházási kölcsönigény kielégítésére, baráti együttműködés vette kezdetét a két ország közt. Az 1930. február 2-án aláírt, tíz évre szóló, említett barátsági szerződés – amelyet a két ország kormányfői írtak alá, habár nélkülözte a Dél-Tirolra vonatkozó egyértelmű állásfoglalást, és inkább az osztrák diplomácia könnyelmű kompromisszumkészségének tulajdonítható – hozott némi könnyebbséget a dél-tiroliak számára is: azokat a dél-tiroliakat, akik politikai okból rendőri őrizetben voltak, azonnal szabadon engedték. A rendőri felügyelet alatt állók kontrollját is megszüntették.¹⁷

A bécsi keresztényszociális újság, a Reichspost ezt az olasz rendelkezést kedvezően ítélte meg, és a dél-tiroliakkal való jobb bánásmód első példjaként üdvözölte.¹⁸ Az Innsbrucker Nachrichtenben megjelent cikk már nem volt ilyen optimista: szerinte hiányzanak a konkrét intézkedések a német anyanyelv szabad gyakorlására. „Elvárják – írta a lap –, hogy az osztrák barátsági szerződést ne csak szép szavakba öltöztessék, hanem az igazságosság és a testvériség szellemével is felruházzák.”¹⁹ Olasz oldalról viszont az volt az általános vélemény, hogy Ausztria Olaszországhoz való közeledése automatikusan maga után vonja a Dél-Tirolról való egyértelmű osztrák lemondást.

Hitler és Dél-Tirol

Hitler álláspontja Dél-Tirol ügyében

A történész Stuhlpfarrer Hitler későbbi Dél-Tirol-politikáját szervesen vezeti le egész koncepciójából. „Külpolitikai tervek, az esetleges szövetségesek számbavétele, nemzeti ideológia és az élettérelmélet alkották a nemzetiszocializmus politikai logikáját, ami szisztematikus kényszerpályán egyenesen vezetett a dél-tiroli németek áttelepítéséhez.”²⁰

Hitler már a 20-as évektől kezdve Olaszországot mint lehetséges jövőbeli szövetségest tartotta számon. 1922. november 14-én, tehát közvetlenül a *marcia su Roma* után a következőket jelentette ki: „Azzal az Olaszországgal, amely napjainkban nemzeti újjászületését éli, és amely előtt még nagy jövő áll, Németországnak szövetségre kell lépni.”²¹ Ennek a tervnek a megvalósításához viszont szükséges volt a Dél-

Tirolról való egyértelmű német lemondás. Csak ebben az esetben remélhették a németek, hogy Mussolini beleegyezését adja Ausztria annektálásához.

Hitler, akkor még nem publikált, a Mein Kampf folytatásának tekinthető „*Das zweite Buch*” („A második könyv”) című írásában is kifejtette ezeket a nézeteket. A könyv alapjául e tekintetben az 1926 februárjában megjelent „*Die Südtiroler Frage und das deutsche Bündnisproblem*” („Dél-Tirol kérdése és a német szövetség problémája”) című füzet szolgált. Hitler akkor kategorikusan elutasította azt a verziót, hogy háború révén csatolja a Német Birodalomhoz Dél-Tirolt.

A Dél-Tirolról való ilyen német lemondás azonban egyenes ellentétben állt a náci ideológiával. Ennek alapján, az NSDAP németországi erősödésével párhuzamosan, a dél-tirolói németek egyre inkább reménykedtek abban, hogy a nemzetiszocialisták majd felkarolják ügyüket. Ez a dél-tiroliaiak kárára folytatott politika főleg a német szociáldemokraták és a katolikusok körében váltott ki heves tiltakozást. Ők Hitlert azzal gyanúsították, hogy elárulta a dél-tirolói testvérek ügyét.²² Magán az NSDAP-n belül is kialakulóban volt egy szárny, amely Hitler nézeteit ezen a ponton erősen bírálta. Felróták Hitlernek, hogy „elárulta az NS-programot.”

Hitler abban a reményben választotta Olaszországot esetleges jövőbeli szövetségésének, hogy megvalósítsa expanziós terveit kelet felé. Ebben a kérdésben ugyanis a két ország érdekei nem ütköztek. Míg Németország keleti irányba terjeszkedett volna, az olaszok megkapták volna a mediterrán zóna fölötti felügyeletet. Engelbert Dollfuss osztrák kormánya már hatalomra jutásától, 1933-tól kezdve többszöri tárgyalássorozaton próbálta megváltoztatni az NSDAP véleményét a kérdésben.

A dél-tirolói NS-csoportok kialakulása és munkája

1927–28-tól a bozeni német NS-párt megerősödött: Dél-Tirolban is kezdetét vette a nemzetiszocialista mozgalom kibontakozása. Mivel a nemzetiszocialista nézetek különösen a fiatalok körében terjedtek, az új mozgalom központi magjaként éppen a náci ifjúság antifasiszta csoportjai szolgáltak. Az NSDAP első dél-tirolói helyi szervezetei 1931 őszén Meranban, valamint 1932 januárjában Bozenben alakultak. Ezek azonban ideológiai azonosságuk alapján eleinte szoros kapcsolatot alakítottak ki a fasiszta párt helyi csoportjaival, ami a dél-tirolói németekből ellenérzést váltott ki. 1932 márciusában került sor egy Hitler, a dél-tirolói NSDAP-csoport küldöttei, illetve a Külföldi Németekért Egyesület (*Verein für das Deutschtum im Ausland* – VDA) bajor képviselői közti találkozóra. Itt azonban a dél-tirolói katolikus-konzervatív Reut-Nicolussi kérését, miszerint az NSDAP-nek újra fel kellene vennie programjába a dél-tiroliaiak ügyének rendezését, Hitler – nyilvánvalóan külpolitikai megfontolásból – még mindig egyértelműen elutasította.²³

1933 júniusában *Südtiroler Heimatfront* néven újjászervezték a *Völkischer Kampfring Südtirols* nevű szervezetet Rolf Hillebrand vezetésével, aki később majd Reichsjugendführer, NSDAP-, valamint SS-tag is lesz. Hillebrand Németországba emigrálása után 1935-től a szervezet vezetését egyelőre Peter Hofer vette át. Hillebrand a szervezet együttműködésére törekedett a korábbi nagynémet, illetve a nemzeti-katolikus csoportokkal. Programjukba fokozatosan sokat felvettek a nemzetiszocialista nézetekből és ideológiából. Megkérdőjelezték többek között a parlamentáris demokrácia létjogosultságát is. A szervezet felépítése is nagy hasonlóságot mutat az NSDAP felépítésével. Szociálideológiai célkitűzésük a nemzetiszocializmus meg-

valósítása volt, amivel a kommunizmus és a polgári-kapitalista társadalmi struktúra-modell egyidejű elutasítását akarták kifejezni. 1933 és 1939 között illegálisan működött, de 1939-ben, ADO néven (*Arbeitsgemeinschaft der Optanten*, Optánsok Munkaközössége, azoké a dél-tiroliaké, akik az ún., később tárgyalandó opció során a németországi áttelepülés mellett döntöttek) már kiléphetett az illegálisból. Az opció idején (ez a dél-tiroliakra vonatkozó általános szavazás volt, amelyben dönteniük kellett, hogy kitelepülnek-e Németországba, vagy továbbra is – az olasz állampolgárságot megtartva – Olaszországban kívánnak élni) fontos szervezői feladatokat látott el.²⁴

Egy Németországból irányított szervezet is tevékeny volt a tartományban: a *Verein für das Deutschtum im Ausland*. Ezt még 1908-ban alapították. Az első világháború előtt gazdasági, politikai, valamint kulturális közvetítő szerepet töltött be az anyaország és a közép-európai német kisebbségek között. A háború végétől a német revíziós politika fegyvere lett. Dél-tiroli szervezeteknek évente 150 000 szövetségi márkát folyósított.²⁵

A nemzetiszocializmussal szembeni dél-tiroli ellenállás 1938-ig

A dél-tiroli jobboldal viszonya a nemzetiszocializmushoz korántsem volt egyértelmű. A tartományban a katolikus egyház, s még két további német csoport, a *Deutscher Verband* (DV) és az *Andreas-Hofer-Bund* (AHB) is fontos szerepet vállalt a nemzetiszocializmus elleni küzdelemben. A katolikus-konzervatív DV az olasz párttilalom bevezetésétől, 1927-től illegálisan működött. Kezdetben a DV-politikusok körében nagy volt a rokonszenv az NSDAP nézetei iránt. Később azonban erős kritikával támadták egyrészt kétarcú Dél-Tirol-politikáját, másrészt diktatórikus jellegét. A DV mindig is a parlamentarizmus és a demokrácia elkötelezettje maradt, mind az olasz fasizmus, mind a nemzetiszocializmus ellenében.

Reut-Nicolussi már a 30-as évek elejétől kereste a kapcsolatot az osztrák szociáldemokratákkal, a német–olasz–osztrák megbékélés jegyében. Már 1926-ban beferezett, „*Südtirol unter dem Beil*” („Dél-Tirol bárd alatt”) című könyvében szülőföldje hányattatott sorsára világított rá. A könyv később angolul is megjelent. Hitlerrel lezajlott említett, 1932-es találkozása riasztóan hatott rá. A 30-as években több propagandautat szervezett Angliába és az Amerikai Egyesült Államokba.

Az *Andreas-Hofer-Bund*ot 1929-ben az ausztriai Innsbruckban alapították, majd Németországban és Ausztriában is igen népszerű tömörüléssé vált. Tevékenyen részt vett az olasz fasiszta kormányzat kisebbségpolitikája elleni harcban: propaganda-füzeteket adott ki, röpcédulákat terjesztett, fontos munkát végzett a német kultúra és irodalom ápolása terén is. Célja Dél-Tirol egyesítése volt. De minthogy Hitler pragmatikus álláspontját nem fogadták el, és nem hajlottak kompromisszumra ebben a kérdésben, 1928-ban a náci feloszlatták a szervezetileg hozzájuk kapcsolódó csoportot. 1939. november 20-án a szervezetet már nem mint az olasz fasizmus elleni, hanem mint náciellenes csoportot szervezte újjá Dr. Friedl Volgger.

A katolikus egyháznak a nemzetiszocialistákról kialakult kép nem volt egységes, de inkább negatív jelleget öltött. Számos egyházi tisztségviselő egyszersmind DV-tag is volt. Michael Gamper kanonok, a katakombaiskolák szervezője a nemzetiszocialista nézetek ellen is harcolt, főként mikor a VKS által szervezett úgynevezett szükségiskolák (*Notschule*) konkurenciaharc formájában veszélyeztették iskoláinak a működését. Két dél-tiroli újság, a *Volksboten* és a *Dolomiten* főszerkesztőjeként is

dolgozott. Endrici püspök 1937-től arra próbálta ösztönözni, hogy náciellenes cikket közöljön újságjaiban. A *Volksboten* hasábjain 1937. március 14-én meg is jelent XI. Pius pápa „*Mit brennender Sorge*” („Égető aggodalommal”) című enciklikája, amely burkolt formában ugyan, de felemelte szavát a nácik ellen.

A katolikus egyházban létezett viszont egy másik szárny, amely nyíltan a náci nézetek követőjének vallotta magát, és a nemzetiszocializmusban a németiség és a Nyugat megmentőjét („*Rettung des Abendlandes*”) látta.²⁶ A Német Nemzeti Alapítványnak (*Deutsche Nationalstiftung*) a nemzetiszocializmusról kialakított véleménye viszont kifejezetten pozitív volt.

Mivel az egyes mozgalmaknak nem volt egyértelmű politikai célrendszere, illetve szervezésbeli problémákkal is küzdöttek, nem beszélhetünk egységes programjukról. Az említett dél-tiroli szervezetek kivétel nélkül még a 20-as évek olasz fasiszta politikájának a korszakában jöttek létre. Az egykori antifasiszta csoportok utódszervezetei alkották a dél-tiroli NS-mozgalom bázisát. Tagjaik többnyire fiatalok voltak. A nácikkal szembeni ellenállás inkább az idősebb korosztály körében volt aktív. Leopold Steurer szerint Dél-Tirolban a lakosságnak a nemzetiszocializmushoz való viszonyát szinte egyfajta generációs véleménykülönbségre egyszerűsíthetjük.²⁷ A szakirodalom Dél-Tirol kapcsán egyedülálló történelmi jelenségként jellemzi a *dél-tiroli németiség oldaláról az antifasiszta nemzetiszocializmust, olasz oldalról pedig az antináci fasizmust*.

A dél-tiroliak nemzeti-nyelvi elnyomását és szenvedéseit látva nem meglepő, hogy a náci ideológia pángermán nézeteiben ezek a csoportok jobb alternatívát véltek fölfedezni a fasizmussal szemben. A dél-tiroli német ifjúsági szervezetek nácibarát akcióival kapcsolatban jegyzi meg Alfons Gruber: „E nézetazonosságok esetében kevésbé a nemzetiszocialista Németország melletti spontán szimpátiatüntetésekről volt szó, sokkal inkább a nemzeti gondolat győzelme feletti öröm kifejezésre juttatásáról, ami összefonódik azzal a reménnyel, hogy a sokat sanyargatott dél-tiroliak nemsokára megszabadulnak a fasiszta igitól.”²⁸

A Dél-Tirol ügyében folytatott tárgyalások a 30-as években az Anschlussig

Az olasz külpolitika dilemmája

Hitler hatalomra jutása és a náci mozgalom kiszélesedése Dél-Tirolban 1933-tól Mussolinit arra indította, hogy még erőteljesebb olaszosítási politikába fogjon. Mivel a 20-as években bevezetett olasz intézkedések nem hozták meg a várt eredményeket az asszimiláció terén, megváltozott a fasiszta elnyomó politika célpontja is: míg a 20-as években a fasiszta intézkedések főleg a dél-tiroli szociális viszonyok és a kultúra területeit célozták meg, addig a 30-as években a fő támadási pontok (továbbra is a dél-tiroli gazdaság mellett) a politikai és irredentista csoportok lettek.

1934-ben hozták létre a Bozeni Ipari Területet a modern gazdasági és ipari fejlesztési program keretében. Olyan lombardiai ipari konszerneket telepítettek a térségbe, mint a Feltrinelli, Viberti, Lancia. Ezek sok ezer munkásnak biztosítottak új munkahelyet. Ez az ipari komplexum a dél-tiroliak szemében örökre az olasz fasiszta politika szimbólumává lett. 1932-től megkezdte működését a *Commissariato per le migrazioni e la colonizzazione interna* (Belső Migrációs és Telepítési Biztosság). Ez a hivatal az olasz munkások migrációját és áttelepülését intézte ebben a körzetben. Ez a

belső kolonizáció főleg az 1939-től 1943-ig tartó periódusban volt jellemző. A térségbe betelepülő olasz munkások corpus separatumot alkottak a német környezetben.²⁹

Ennek az ipari konszernnek a létrejötte pontosan az olasz–etióp háború előkészületi szakaszára esett. Mussolini Hitler hatalomra jutása után, 1933 után külpolitikai kérdésekben válaszút előtt állt: kövesse-e azt az utat, amivel nem sodorhatja veszélybe Olaszország Saint-Germain után megszerzett helyét a nemzetközi nagypolitikában, vagy lépjen éppen a revizionizmus útjára, hogy megvalósíthassa közép-európai, illetve balkáni expanziós terveit. A Duce az utóbbi mellett döntött.

A konzervatív-antirevizionista olasz külpolitika utolsó fellángolása az osztrák nemzetiszocialisták által szervezett 1934. július 25-i puccs kapcsán mutatkozott meg, amikor Mussolini csapatait a Brennerhez vezényelte az esetleges náci agresszió elhárítására.³⁰ Az ezt követő években óvatos közeledésre került sor Olaszország és a Harmadik Birodalom között. Ennek jegyében új olasz követeket neveztek ki Berlinbe: Bernardo Attolico-t 1935-ben, Galeazzo Ciano-t 1936-ban. 1936-ban Mussolini megvonta az osztrák Heimwehrtől az olasz támogatást. Ennek az osztrák fegyveres szervezetnek az volt a feladata, hogy visszaszorítsa az egyre növekvő nemzetiszocialista mozgalmat Ausztriában. Ezzel az intézkedéssel Mussolini kimutatta, hogy nem zárkózik el az olasz–német szövetségi lehetősége elől.

Ausztria szerepe Dél-Tirol kérdésében a 30-as években az Anschlussig

Dél-Tirol kérdése és az osztrák Anschluss-probléma a 30-as években egymással szorosan összefüggő, kölcsönhatásban álló történelmi problémakörök. Ezekben az években az osztrák közvélemény szócsövei élesen bírálták az osztrák kormány Dél-Tirol kérdésében játszott passzív szerepét. Az osztrák kormány viszont az Olaszországhoz való közeledésben a német Anschlusstól való megmenekülés egyedüli lehetőségét látta. E ráutaltság miatt az osztrák külpolitika nem volt olyan helyzetben, hogy érdemben képviselhesse a dél-tirolai érdekeket, sőt a kérdést egyre fokozódó óvatossággal kezelte. Ezt alátámasztják azok a magas szintű olasz–osztrák találkozók is, amelyekre 1930-tól az Anschlussig sor került.

Mussolini és Richard Schüller osztrák külügyminiszter 1930. február 7-i megbeszélései semmilyen eredményt nem hoztak a dél-tirolai kisebbségre vonatkozóan. Két hónappal később, április 13-án Dollfuss osztrák kancellár Mussolinivel tartott találkozáján még a német nyelv magántanításának az engedélyezése sem került szóba. Dollfuss 1933. augusztus 18–19-én tett ricionei látogatása alkalmával, miután Ausztria az osztrák parlament feloszlásával a hivatásrendi diktatúra fasisztoid útjára lépett, új közös cél megfogalmazására került sor: ez a cél a nemzetiszocializmussal való szembeállítás volt.³¹

Az 1929–33-as világválság során Ausztria különösen rossz gazdasági és politikai körülmények közé került. Gyenge belpolitikai helyzete miatt Németországnak sikerült a kis országban egyre nagyobb befolyásra szert tennie. Mivel az olasz–osztrák politikai kapcsolatok elég erősnek mutatkoztak, Németország gazdasági téren kívánta függővé tenni déli szomszédját. 1930-ban kezdődtek meg a Julius Curtius német és Johannes Schober osztrák külügyminiszter nevével fémjelzett vámuniós tárgyalások. Miután ez a terv a nagyhatalmak ellenállása miatt megghiúsult, a két ország viszonya még jobban megromlott. Ezt tetézte, hogy egy bécsi előadása nyomán Heinz Frank nemzetiszocialista politikus az osztrák hatóságok kiutasították az országból. Hitler ezt

az intézkedést a náci Németországgal szembeni provokációnak minősítette, és Ausztriát a *1000-Mark-Sperre*³² válaszüntézkedéssel sújtotta. Ennek értelmében az Ausztriába utazó német állampolgár köteles 1000 márka vámot fizetni. Ez a rendelet tovább gyengítette Ausztria gazdaságát.

Az abesszin háború diplomáciai csatornái kapcsán Olaszország és Németország közt létrejött érdekközeledés Ausztria teljes elszigetelődését és a fasiszta Olaszországnak, valamint a náci Németországnak való teljes kiszolgáltatottságát eredményezte. Ebben a nehéz gazdasági és politikai helyzetben az osztrák nemzetiszocialisták egyre nagyobb teret nyertek. Ernst Rüdiger Stahremberg, az osztrák Heimwehr főparancsnoka azon a véleményen volt, hogy az egyre erősebb náci terrorra osztrák terrorral lehetne megfelelő módon válaszolni. Az osztrák kormány a belpolitikai problémákat, valamint a Hitler-mozgalom leküzdését az olasz fasiszta példára létrehozott autoritárius kormánnyal gondolta megoldani. Dollfuss osztrák kancellár kettős belpolitikai frontharcot vívott: egyik oldalról a demokráciát követelő szociáldemokraták, másik oldalról a nemzetiszocialisták ellen. Mussolinit idolként csodálta, és a *riccionei* találkozó, 1933. augusztus 18–19-e óta országát több vonatkozásban olasz fasiszta mintára igyekezett berendezni (*österreichischer Ständestaat*).³³

Az osztrák náci Dollfuss elleni merénylete (1934. július 25.) után Kurt Schuschnigg, az új osztrák kancellár 1934. november 19-én találkozott először Mussolinivel. Az olasz partnernek a kancellár egy Dél-Tirolról szóló négyponthoz tartozó memorandumot is előterjesztett, amelyben az olasz fasiszta kisebbségpolitikával szembeni kifogásait és igényeit foglalta össze. Ezek témái: 1. a dél-tiroli nevek olaszosítása; 2. a német nyelv magántanításának problémája; 3. a katolikus ifjúsági csoportok feloszlátása; 4. a politikai foglyok szabadon engedésére vonatkozó garanciák megadása.³⁴

Mussolini Stahremberggel folytatott megbeszélései folyamán úgy nyilatkozott, hogy a dél-tiroliak, főleg azok a fiatalok, akik maguk is náciak, hallani sem akarnak többé Ausztriáról, csupán a náci Németországban bíznak.³⁵ Ezt a megállapítást olvasva nem férhet ahhoz kétség, hogy mind olasz, mind osztrák oldalról nagy volt a félelem a nemzetiszocialista mozgalom dél-tiroli terjedésétől, valamint a náci Németország ottani befolyásától. Az osztrák kormány veszni látta befolyását az említett, németek lakta olasz területen. Az olaszok viszont elsősorban a dél-tiroli irredentizmustól tartottak, amelyet a nemzetiszocialista mozgalom újra életre hívott, a korábbi-nál agresszívebb formában.

Schuschnigg közbenjárásával sikerült elérni, igaz, csak 1936 áprilisában, hogy Mussolini fogadja a dél-tiroliak delegációját a római Palazzo Veneziában. Itt érdeklődését fejezte ki a német oktatás iránt. A kérdéssel az osztrák kancellár 1937. április 22–23-í velencei találkozójukon újra személyesen tárgyalt Mussolinivel, aki biztosította őt arról, hogy a dél-tiroli német kisebbség mindazokat a jogokat meg fogja kapni, amelyeket az Olaszországban élő többi kisebbség megkap.³⁶

Olaszország Németországhoz való közeledése önmagában is maga után vonta az egyre erősödő náci befolyást Ausztriában. 1936. július 11-én írták alá a *gentlemen's agreement*³⁷ Németország és Ausztria közt, amit az irodaíró jó része az Anschluss-hoz vezető út első stációjaként fog fel. A szerződés ratifikálásával Ausztria elkötelezte magát az úgynevezett *deutscher Weg* iránt. Habár az osztrák náci pártokra vonatkozó tilalom továbbra is érvényben volt, a közbiztonságot felügyelő miniszter tisztét már a náci Seyss-Inquart, az Anschluss utáni Ostmark (Ausztria új neve a Harmadik Birodalomban) Gauleitere töltötte be.³⁸

A következő stáció 1938. február 12-ére tehető, amikor Hitler Berchtesgadenben az odahívott Schuschnigg elé ultimátumot terjesztett. Ebben megvonta tőle a kancellári döntéshozatali jogot. Megkezdődött a német csapatok ausztriai bevonulása. Schuschnigg kapitulált. Ausztria már nem létezett.

Az igazsághoz tartozik, hogy az Anschluss az osztrákok körében a maga idején nem ütközött túl nagy ellenállásba. Az 1938. április 10-én megtartott formális népszavazáson az osztrák polgároknak arra a konkrét kérdésre is válaszolniuk kellett: „Egyetért-e Ön Ausztria uniójával a Német Birodalommal?”³⁹ Ha figyelembe vesszük, hogy a Dollfuss elleni merénylet óta Ausztriában gyakorlatilag mindennaposá váltak a zavargások, erőszakos cselekmények, nem tűnik olyan meglepőnek, hogy az osztrák állampolgárok nagy része a nemzetiszocialista mozgalomban és az Anschlussban a káoszból a konszolidációhoz vezető kiutat látott. A választás ennek megfelelően zárult: a választók 99%-a a Németországgal való unióra szavazott. Természetesen nem mellőzhető a kezdődő terror lélektani hatása; az sem zárható ki, sőt szinte valószínű, hogy az eredményeket meghamisították.⁴⁰

Dél-Tirolra vonatkozó tárgyalások Németország és Olaszország közt (1933–1938)

1933–1938 között Ausztria a Német Birodalom egyre fenyegetőbb expanziós terveivel szembeni védekezésben partnert látott az olasz kormányban. Az ugyanis akkor meg szeretne volna akadályozni Németország keleti terjeszkedését és ezáltal megerősödését. Az erre vonatkozó olasz aggodalom jutott kifejezésre az 1934-es júliusi osztrák események kapcsán is. A kelet-afrikai olasz kolonizáló háború, illetve a spanyol polgárháború kapcsán Olaszország tudatosan közeledett Németországhoz. Ennek eredményeképp a két diktátor közös célt is megfogalmazott: „Azt mondhatjuk, hogy először Spanyolországban találkoztunk, a bolsevizmus elleni harc keretei között”⁴¹ (Mussolini). Az abesszin háború hónapjaiban Mussolininek szüksége volt a német támogatásra. Noha Berlin ez ügyben némi óvatosságot tanúsított, a közös célok és érdekek, nem utolsósorban pedig a két totalitárius rendszer ideológiai azonosságai miatt egyre szorosabb együttműködés alakult ki a két ország között. 1936 őszén megszületett a Berlin–Róma tengely.

Míg az osztrák külpolitika (egészen 1938. március 11-éig, az Anschluszig) szorongatott helyzetében is igyekezett a dél-tiroliak ügyével foglalkozni, az 1933-tól 1937-ig terjedő időszakban Berlin és Róma között e témáról egyetlen tárgyalás során sem esik szó, habár Hitler és Mussolini már 1934-ben és 1937 szeptemberében is találkoztak. A már említett problémáról Mussolini először egy Göringgel folytatott beszélgetése során ejtett szót, 1937 januárjában.⁴² Göring akkor kijelentette, hogy az NSDAP elismeri a fasiszta Olaszországot, valamint azt is hozzáfűzte: „Napjainkban nem létezik semmiféle Dél-Tirol-probléma. Ami létezik, az csupán az olasz határ, amit mindenképpen tiszteletben kell tartani.”⁴³ A német fél azt is hangsúlyozta, hogy a náci Németországnak nem áll érdekében olyan osztrák–német Anschluss, amely veszélyeztetheti a Brenner-határvonalat. Rámutatott továbbá, hogy Németország, ismerve az erre vonatkozó olasz aggályokat, kész írásbeli garanciát vállalni a Brenner-határvonal sérthetetlenségéről. Ettől kezdve tehát világossá válik, hogy a náci Németország Dél-Tirol kérdésével már kizárólag a hitleri expanziós politika megvalósításának az összefüggésében foglalkozik, és egyáltalán nincs tekintettel a dél-tiroli német anyanyelvű kisebbségre.

Ezt támasztják alá Göring szavai is, aki von Hassel római német nagykövettel folytatott megbeszélése során, 1934. január 16-án, még a Mussolini-találkozó előtt kijelentette: „A különös fontosságú német–olasz kapcsolatokat semmiféleképpen nem tehetjük függővé a kis létszámú dél-tiroli kisebbségtől.”⁴⁴ Göring hajlandó volt tehát kiszolgáltatni a dél-tiroli németeket, a náci külpolitikai érdekeket helyezve előtérbe. Von Hassel viszont azon az állásponton volt, hogy itt nem csupán a fent nevezett kisebbség helyzetének megoldásáról van szó; sokkal inkább a német politika morális tényezőiről: ha Németország egyszerűen lemond a dél-tiroli németekről, ez a többi, határon kívül élő német anyanyelvű kisebbség számára ijesztő példa lesz. Ezek után Göring elvetette azt a tervét, hogy Mussolininek már az 1937-es januári találkozáson előterjessze a dél-tiroli németek áttelepítéséről szóló náci indítványt.⁴⁵

Hitler 1937. szeptember 26–29-i, Mussolinivel folytatott berlini tárgyalásai udvarias hangnemben zajlottak.⁴⁶ A Führer már köszöntőbeszédében biztosította a Ducét Németország baráti közeledéséről. Mussolinit az új olasz birodalom zseniális megteremtőjeként üdvözte. Kihangsúlyozta továbbá az európai fenyegetettség ellenére még mindig fennálló régi barátság és politikai együttműködés megőrzésének fontosságát.⁴⁷ Miután Mussolini hazaérkezett, a római Palazzo Venezia erkélyén tartott beszédében közvetítette az olasz néphez Németország baráti üdvözlését. Ciano ennek kapcsán jelentette ki, hogy a Berlin–Róma tengely életre hívása után már csak a Róma–Tokió tengely kialakítására van szükség ahhoz, hogy a „rendszer tökéletes legyen”.⁴⁸

A dél-tiroliak áttelepítését célzó tárgyalások

Az Anschluss utáni helyzet (1938)

Mussolinit az Anschluss híre váratlanul érte. Sértődötten vette tudomásul, hogy Hitler előzetesen nem tájékoztatta erre vonatkozó terveiről. Az olasz külügyminiszter is hasonló véleményen volt: a Führernek még a berchtesgadeni német–osztrák találkozó előtt konzultálnia kellett volna a Ducéval. Ciano még azt is hozzáfűzte, hogy a jövőbeli hasonló jellegű német intézkedések megakadályozhatják a tengelyhatalmak közti zökkenőmentes munkát.⁴⁹ Róma aggodalma kettős volt: az első az ország területi fenyegetettségére vonatkozott. A második egy kellemetlen kérdést vetett fel: mi lesz a kialakult helyzetben a megerősödött Németország hivatalos álláspontja a dél-tiroli kérdésben?

Közvetlenül az osztrák annexió után Hitler magánlevélben biztosította Mussolinit a Brenner-határ sérthetetlenségéről. Hitler 1938. február 20-i beszédében újra kifejezte a Duce iránti rokonszenvét. Groteszk módon köszönetet nyilvánított Schuschnigg volt osztrák kancellárnak is a Német Birodalommal folytatott közös munkájáért. Hitler az Anschlusst az egy ország – egy nép náci tézisével legitimálta.⁵⁰ Hitlernek ez a kijelentése újra felébresztette a dél-tiroli irredenta érzelmeket. Az olasz kormány nem látta többé elégségesnek Hitlernek a Brenner-vonalra vonatkozó, magánlevélben adott garanciáit.

1938. május 7-i olaszországi látogatása során Hitler újból kihangsúlyozta az immár német–olasz határszakasz sérthetetlenségét. Abbéli meggyőződésének is hangot adott, hogy a két ország jövőbeni kapcsolata virágzó és sikeres lesz.⁵¹ Az olaszokat megnyugtató, a dél-tiroliak iránt lojálisabb von Hassel német követ helyére a náci von Mackensent nevezték ki.

Mivel az olaszországi német kisebbség körében a zavargások kiújultak, Dél-Tirol kérdésének megoldása egyre égetőbbé vált. Az Anschluss a dél-tiroliak számára nem a német külpolitika végcéljaként jelent meg, hanem sokkal inkább a náci Németország revizionista dinamizmusának egy közbülső állomásaként, ami majd a Brenntől délre eső németek lakta területeknek az anyaországhoz csatolásába torkollik.

Az Anschluss kapcsán a külvilág számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a német fegyveres potenciál már olyan erős, hogy Olaszország aligha tudna ellenállni az esetleges északról jövő támadásnak. A Duce tehetetlenségében elhatározta, hogy teljes nyugalommal fogja követni az eseményeket, és a biztonság kedvéért nyugat felé folytatott tárgyalásokat: 1938. április 16-án Róma presztízsét növelő olasz–brit szerződést írtak alá.

A kisebbségek áttelepítéséről szóló ötlet története

A kisebbségek áttelepítésének a terve – gyökereit tekintve – a 18. századi nagy nemzeti gondolatok megszületéséig nyúlik vissza. Gyakorlatát viszont az egy nép, egy ország elmélete hívta életre, mint a kisebbségi problémák megoldását (a többségi lakosság szempontjából). Leopold Steurer szerint az áttelepítésnek három lehetséges változata ismeretes: „... a kisebbség létezésének hivatalos tagadása, a tudatos asszimiláció és elnemzetietlenítés, valamint az országból való kiűzéssel megvalósított fizikai kiküszöbölés, más néven kitelepítés”.⁵²

Két népcsoport kicserélését egy kisebbségi konfliktus lehetséges megoldásaként hivatalosan első alkalommal a neuilly-i szerződés tartalmazta. Ez 1919-ben a görög és a bolgár népcsoportok önkéntes cseréjét irányozta elő. Görögország és Törökország között is ez a megoldás szolgált a lausanne-i szerződés alapjául 1923-ban. Ez az okmány már kötelezően írta elő a mindkét ország területén élő kisebbségeknek az anyaországba való áttelepülését. Akkoriban 430 000 török települt át Görögországból, és 1 400 000 görög Törökországból.⁵³

Az első világháború után nemcsak olasz, hanem dél-tiroli német oldalon is alakultak szervezetek a saint-germain-i békével létrejött kisebbségi probléma radikális megoldásának a keresésére. Olasz részről a *Pro Patria*, a *Lega Nazionale* és az *Associazione Nazionalista Italiana (ANI)* voltak az olasz irredentizmus legfontosabb tridenti csoportjai. Tagjaik között szép számmal akadtak vezető beosztású olasz nacionalisták. Ettore Tolomei már 1914-ben írott „*Per i confini della Patria*” című művében felvetette a térségben élő németek áttelepítésének a gondolatát.⁵⁴ A fasiszta Dél-Tirolpolitika filozófiai alapjait az ANI-hoz tartozó olasz teoretikusok szolgáltatták, akik szoros kapcsolatban álltak az olasz fasiszta párttal is.

1927–1928-ban Siegfried Lichtenstaeder német újságíró is foglalkoztatta az áttelepítés ötlete. Ő Dél-Tirol kérdésének a megoldásaként három lehetséges variációt közölt: „Tirol és a svájci Tessin tartomány közti lakosságcsere, egy általános »etnikai tisztogatás« Olaszország, Franciaország és Svájc bevonásával; a megfelelő kisebbségek lakosságcsereje Dél-Tirol, Korzika és Nizza között; végül a dél-tiroliak Dél-Karintia szlovén nyelvű területeire való áttelepítése, és az ott élő lakosság Dalmáciába költöztetése.”⁵⁵ Habár erre nézve nem állnak rendelkezésre adatok, valószínű, hogy ebben a kérdésben Lichtenstaeder megoldása szolgáltatta a nemzetiszocialista külpolitika alapelveit.

Németország és Olaszország között a dél-tiroli kisebbség áttelepítéséről diplomáciai téren először 1925-ben esett szó. A Giulio Cesare Montagna törökországi olasz nagykövet és Rudolf Nadolny római német nagykövet közti tárgyalás menetében vetődött fel ez az esetleges megoldás. Az akkori olasz terv szerint a dél-tiroli német kisebbséget kelet-porosz területekre telepítették volna át. Modellként a görög–török megoldást ajánlották. Nadolny ezt a tervet Berlinnek is továbbította, de Stresemann egyértelműen elutasította.⁵⁶

1938-ban, miután Ausztria problémáját az Anschluss-szal a németek megoldottnak tekintették, nem maradt más hátra, mint hogy számukra is megfelelő megoldást találjanak a Dél-Tirol-kérdésben. Míg az NSDAP állásfoglalása ebben a témában 1938-ig ellentmondásosnak bizonyult, Hitlert attól kezdve egyre többen foglalkoztatta az áttelepítés esetleges gondolata. Tudatában volt ugyanis az Anschluss és a Dél-Tirol-kérdés szoros összefüggésének. Göring, aki a problémakört mindig nagy cinizmussal kezelte, 1931-es és 1933-as olaszországi látogatása alkalmával is országának Dél-Tirolról való teljes lemondását hangoztatta.⁵⁷ Egyedüli lehetőségnek az áttelepítést látta, és ezt a megoldást a sajátjaként tartotta számon. Tervében az áttelepülést önkéntessé tette volna. Ezen később már a német *Auswärtiges Amt* sem változtatott, ez maradt tehát a végleges módzat is.

Az olasz külügyminiszter is üdvözölte ezt a megoldást, mint azt naplója egy áprilisi bejegyzésében olvashatjuk: „Elkerülhetetlen lesz, hogy a németek meggyőzzék barátait az áttelepülés szükségességéről, mivel Dél-Tirol geográfiai szempontból olasz terület, a hegyeket pedig lehetetlen helyükről elmozdítani, és a folyók folyási irányát sem lehet megváltoztatni, elkerülhetetlen tehát, hogy az embereket telepítsék vissza.”⁵⁸

Olaszország és Németország közt ezután hivatalosan is elkezdődtek az áttelepítésre vonatkozó tárgyalások. Ennek résztvevői olasz részről Giuseppe Renzetti berlini olasz főkonzul, Massimo Magistrati berlini olasz követségi tanácsadó, Giovanni Preziosi, az olasz fasiszta fajelmélet teoretikusa, és az olasz külügyminiszter, Galeazzo Ciano voltak; német oldalról Max Lorenz főkonzul, Kurt Heinburg kiküldött és Ernst von Weizsäcker német államtitkár.⁵⁹

Az áttelepítésről kötött szerződés

Közvetlenül Hitler 1938. április 3-i, Mussolinivel folytatott megbeszélése után Ciano azt javasolta a Ducénak: említse meg a Führernek a dél-tiroliak áttelepítését célzó indítványt a kérdés végleges megoldásaként.⁶⁰ Ezzel egyidejűleg Renzetti berlini főkonzul Göringgel folytatott április 8-i megbeszélései során hangsúlyozta a jövőbeni olasz–német szövetség fontosságát. A találkozó végén német oldalról említésre került az önkéntes alapon történő dél-tiroli német áttelepítés lehetősége.

Olasz részről a németekkel való katonai-politikai szövetség megszilárdítására egyre nagyobb igény mutatkozott. Ehhez viszont szükségesnek látták a dél-tiroli kérdés „végleges lezárását”. 1939. májusi római látogatása alkalmával Hitler újabb szóbeli garanciát adott a Brenner-vonal sérthetetlenségére. A két diktátor találkozájának nem volt nagyobb diplomáciai jelentősége. Az irodalom valószínűsíti, hogy Hitler Mussolinivel folytatott magánjellegű beszélgetése során felvetette a dél-tiroliak Németországba való áttelepítéséről szóló javaslatot, de ezt a Duce elutasította.⁶¹ Mussolini, hogy éreztesse Hitlerrel az Anschluss okozta, még el nem ült sértődöttségét, a

Führert csak látogatásának második napján fogadta személyesen. A hazautazás előtt a két diktátor ennek dacára biztosította a világot baráti kapcsolatukról. Hitler olasz útja következményei miatt volt fontos: Németország vállalta, hogy beszünteti a Dél-Tirolba irányuló nemzetiszocialista propagandát, Mussolini pedig válaszképpen ígéretet tett „a dél-tiroli német lakosság kulturális, nyelvi és oktatásügyi követeléseinek teljesítésére”.⁶² Ez után a diplomáciai enyhülés után az áttelepítést célzó kétoldalú tárgyalások egy ideig halasztást szenvedtek. Német oldalról egyelőre halogatták a probléma gyakorlati megoldását, mivel a Szudéta-vidék ellen tervezett támadás a német kormány teljes figyelmét lekötötte. A megbeszélések fonalát csak 1939 elején vették fel újra.

Csehország *Reichsprotektorat Böhmen und Mähren* (Cseh–Morva Protektorátus) való náci átszervezése nyilvánvalóvá tette a hitleri expanziós terveket. Németország ugyanis 1939 márciusában először szállt meg kiterjedt, nem németek lakta területeket. Az állam-, de sokkal inkább az etnikai határok e durva megsértése Mussolininál arra készítette, hogy mielőbb megindítsa a tárgyalásokat a dél-tiroli rendezés ügyében.

Ekkor Dél-Tirolban már szárnyra kelt a hír, miszerint a német csapatok ezek után biztosan bevonulnak Olaszország németek lakta területeire is. Sokan úgy vélték, hogy a meghódított szudéta területek lesznek a Dél-Tirolból való áttelepítés célterületei. A fenyegetőbbé váló nemzetközi helyzet is arra kényszerítette a tengelyhatalmakat, hogy mihamarabb végleges, mindkét ország számára elfogadható megoldást találjanak ebben a vitás kérdésben, még Csehország felszámolása előtt.

1939 januárjában megkezdődtek a tárgyalások Attolico berlini olasz nagykövet és Ribbentrop német külügyminiszter között. Mindkét fél egyetértett azzal, hogy a nyilvánosság kizárásával tárgyaljanak. 1939. május 6-án egy Ciano és Ribbentrop között lezajlott beszélgetés során elemezték a problémát. Az olasz külügyminiszter kijelentette, hogy Olaszország kész a Dél-Tirolban élő mintegy 10 000 volt osztrák, immár német állampolgárt Németországnak kiadni. Ismertette továbbá német kollégájával a teljes áttelepítést célzó olasz terv előkészületeit.⁶³ E találkozó fő témája azonban a két ország közti háborús szövetség volt: ekkor írták alá az acélpaktumot (*Stahlpakt*), 1939. május 22-én, az új német kancellária nagyköveti termében.⁶⁴

A szerződés valódi tartalmát titkos bejegyzésben rögzítették. Ez két fontos olasz érdeket is megfogalmazott: a már említett, „10 000 volt osztrák állampolgár áttelepítésére vonatkozó német beleegyezést, valamint a szerződést magyarázó részbe a Brenner-vonal sérthetetlenségéről rendelkező német garanciák explicit felvételét”.⁶⁵ A Brenner-határra vonatkozó német garanciákat olasz megkönnyebbülésre végre államközi szerződés rögzítette. Számos történész szerint Németországnak expanziós tervei megvalósításához volt szüksége a *Stahlpaktra*. Eszerint a német külpolitika Dél-Tirol kérdését használta fel céljához. „A teljes áttelepítés, a radikális etnikai döntés az a kiváló eszköz, amellyel Németország Olaszországot a német háborús politika érdekében lépre csalja.”⁶⁶ A két dolog összefüggését látszik bizonyítani, hogy „a szerződés aláírása után Hitler azonnal ismerteti a háborúba lépésről hozott döntését a német főparancsnoksággal”.⁶⁷ Olasz oldalon az áttelepítés mellett szóló érvek belpolitikai és etnikai, német oldalon inkább gazdasági, külpolitikai, valamint világnézeti jellegűek voltak.

Az áttelepítés megszervezésével és lebonyolításával Berlinben Heinrich Himmlert, az SS és a rendőrség főparancsnokát, illetve a *Volksdeutsche Mittelstellét*

bízták meg. Az utóbbi szervezet SS-fennhatóság alatt állt, és kizárólag az országhatárokon kívül élő német kisebbségek problémáival foglalkozott.⁶⁸

Később az áttelepítés két változatát javasolták Hitlernek: egy hosszabban elhúzódó és egy rövid időtartamú variációt. Hitler döntése, melyet Peter Hofer Gauleiterrel is közölt, csak a részleges kitelepítésre vonatkozott. Hitler azonban ezt a variációt csupán a teljes kitelepítést megelőző állomásnak tekintette.⁶⁹ A háborúra való felkészülés indokolta a nem jelentéktelen dél-tiroli német pénztulajdon mihamarabbi áttelepítését is.

1939. május 30-án Himmler a teljes áttelepítésről szóló memorandumot állított össze. Ez a dél-tiroliak áttelepítésének célterületeként Morvaországot jelölte ki. Tartalmazta az áttelepülők összes tulajdonának Olaszországból való kivonását is. Az erről a témáról összehívott 1939. június 23-i ülést Himmler így nyitotta meg: „Az áttelepítési akció célja Dél-Tirol kérdésének végleges megoldása.”⁷⁰ Az ötfőnyi olasz delegáció elé Himmler háromlépcsős tervet terjesztett: „1. Azoknak a dél-tiroli német állampolgárságú személyeknek az áttelepítése, akik a) nem földhöz kötöttek, b) földhöz kötöttek, 2. Azoknak a dél-tiroli olasz állampolgárságú személyeknek az áttelepítése, akik nem földhöz kötöttek, 3. Azoknak a dél-tiroli olasz állampolgárságú személyeknek az áttelepítése, akik földhöz kötöttek.”⁷¹

Nyitott maradt az áttelepülők területi elhatárolásának módja. Tisztázatlan maradt az is, hogy miként telepítik ki a dél-tiroliak pénztulajdonát. A német márka és az olasz líra átváltási árfolyamát sem állapították meg a tranzakciók esetében. A lebonyolítás technikai részével olasz oldalról Mastromatteit, német részről Otto Bene német főkonzult bízták meg.⁷²

A dél-tiroli kitelepítésről szóló három szerződést 1939. október 21-én kötötték meg. Közülük egyedül a ténylegesen a kitelepítésről szólót hozták nyilvánosságra. A másik kettő, a gazdasági és a biztonsági szerződés szigorúan titkos maradt. Amíg a dél-tiroli német állampolgárságú lakosokat az egyezmény kötelezte az elköltöztésre, az olasz állampolgárságú német anyanyelvű személyek kötelesek voltak 1939. december 31-ig az „opció” keretei közt nyilatkozni arról, hogy a továbbiakban is Olaszország területén kívánnak-e maradni, és az olasz állampolgárságot megtartani, vagy áttelepülnek Németországba és felveszik a német állampolgárságot. Azon dél-tiroliak kívándorlásának, akik Németországban kívántak tovább élni, 1942. december 31-ig kellett lezárulnia.⁷³

Az opció lebonyolítása

Miután az erre vonatkozó megállapodásokat megkötötték, a dél-tiroliakat mind több kétség gyötörte. Más-más volt ugyanis a különböző dél-tiroli szervezetek állásfoglalása. A DV és a VKS is a kitelepülés ellen volt. Vezetőik 1939. június 28-i közös gyűlésükön elhatározták, hogy mindenképp szülőföldjükön maradnak.⁷⁴ Július 6-án azonban a *Neue Zürcher Zeitung* azt az értesülést közölte, hogy az Olaszországban maradó dél-tiroliakat Szicíliába telepítenék át. Bene német főkonzul is emlékeztetett a cikkben foglaltakra, hogy rájesszen a maradni akaró német kisebbségiekre. Ezután a VKS megváltoztatta az álláspontját. A „Szicília-történetek” (*Sizilienlegende*) fenyegetése nyomán ettől kezdve nyíltan agítált a Németországba való áttelepülés mellett.⁷⁵

A VKS véleményváltozásának háttérben politikai-ideológiai okok is húzódtak. A csoport szellemiségét alapvetően a nemzetiszocialista ideológia határozta meg. Himmler augusztus 2-án a VKS vezetőivel lefolytatott találkozásán nyomatékosan

hangsúlyozta az áttelepülés szükségességét és fontosságát. Ezt az össznémetiség érdekeinek előtérbe helyezésével indokolta.⁷⁶

A DV továbbra is a maradók (*Dableiber*) érdekeit képviselte: azokét a dél-tiroliakat, akik Olaszországban kívántak maradni. Más néven nem optánsoknak (*Nicht-Optanten*) is nevezi őket a szakirodalom. Amíg a VKS minden gazdasági és politikai segítséget megkapott a német NSDAP-tól, a DV-nek a dél-tiroli nemzetiszocializmus fizikai és pszichikai terrorjával is meg kellett küzdenie. Az utóbbiak a maradókat a germanizmus elárulóinak és az olasz fasiszták kollaboránsainak minősítették. A DV az emberek józan eszére próbált hatni. A maradók előtt a hitleri állam embertelen rendszerének diktatórikus hajlamát is kritizálta. A VKS ezzel szemben propagandaharcában a Németországhoz fűződő szolidaritást hangoztatta.

A Szicília-történetek hatására az eleve elszánt áttelepülők sok követőre találtak. Fontos szólnunk a dél-tiroli katolikus egyház magatartásáról e kérdésben, hisz a dél-tiroli németiség erősen kötődött vallásához, amelynek a népcsoport történelme során mindig kiemelkedő szerep jutott. Habár 1939 októberében a katolikus egyház dél-tiroli képviselői is az áttelepülés mellett foglaltak állást, később Endrici tridenti püspök és Michael Gamper kanonok az áttelepülés ellen döntött. A dél-tiroli papság a Németországba való optálást addig azzal a dogmatikus érveléssel támasztotta alá, miszerint a pásztor nem hagyhatja magára nyáját, tehát a papnak követnie kell katolikus közösségét. Geisler püspök is hasonló dilemmával küszködött. Végül ő is áttért az áttelepülők oldalára.⁷⁷

Az opciót hivatalosan 1939. október 26-án jelentették be. Néhány technikai probléma azonban még mindig tisztázatlan maradt. Nem tisztázták például mit is jelent pontosan olaszul a *Volksdeutsche* német szó (olaszra *allogeno*-nak fordították), és kiket jelöl. A legnagyobb kérdőjel azonban a dél-tiroli javak áttelepítésére, valamint a célterületre vonatkozott, azaz arra, hogy hova is telepítsék a dél-tiroli lakosságot. A dél-tiroli pénztulajdon rendezése körüli probléma az olaszokat ráébresztette arra, hogy a dél-tiroliak elköltöztetése maga után vonja értékeiknek Olaszországból való kivonását, ezzel a Bozeni tartomány elszegényedését. Ezért ettől kezdve olasz részről inkább hátráltatták az opció folyamatát.

Nem történt hivatalos döntés az öt dél-tiroli völgyben élő ladinok sorsáról sem az opció körülményei között. Ez a 30 000 fős autochton népcsoport sem a dél-tiroli német, sem az olasz etnikumhoz nem tartozott. A kisebbségekre vonatkozó 1922 utáni fasiszta intézkedések őket is sújtották. Ők maguk 1918-ban politikai, kulturális és gazdasági okokra hivatkozva a dél-tiroli német kisebbséghez való kötődésüket hangsúlyozták.⁷⁸ Éppen e húsz évvel ezelőtti nyilatkozat miatt az opción való részvételüket sok esetben legitimnek ítélték. 2 000 ladin volt kész önként elhagyni Olaszországot (30%-uk a háború után visszatért).⁷⁹

A mintegy három hónapos opciós kampány kimenetelét 1940 januárjában tették közzé. Zavarra utal, hogy a sajtó, a szervezetek és a feldolgozások nagymértékben eltérő eredményeket mutattak ki. Az igen-szavazat aránya a legalacsonyabb publikált eredmény szerint a kisebbség 69,4%-a, a legmagasabb esetében 92,8%-a volt. A legvalószínűbbnek a 85–90% közti érték tűnik.⁸⁰ A január 10-i közlemény szerint összesen 85 365 személy szavazott a kivándorlás mellett, 31 831 ellene. A le nem szavazottak száma 50 049 volt (a lehetséges 266 985 szavazó közül). A VKS adatai szerint viszont a 227 278 lehetséges szavazó közül 200 975-en szavaztak Németország mellett, tehát mintegy 88%.⁸¹ A maradók aránya nagyobb volt azokon a településeken, ahol egy-egy közkedvelt vagy ismert személy a ki nem település mellett voksolt. Az

áttelepülés igen rendezetlen körülmények között zajlott. Az opció mellett szavazók és a tényleges áttelepülők száma például messze nem volt azonos. A valóságban mintegy 75 000 dél-tiroli vándorolt ki; közülük a háború után 20 000 tért vissza.

*

Terjedelmi okokból nem foglalkozhatunk a dél-tiroli tragédia 1943 utáni újabb fejezetével, amikor Mussolini bukása után a területet nem a salò-i köztársasághoz, hanem a Német Birodalomhoz csatolták. Ezúttal Dél-Tirol olasz lakossága élt át súlyos hónapokat, éveket. A kérdés a világháború befejeztével került új kontextusba, anélkül azonban, hogy azonnal nyugvópontra jutott volna.

A szövetségesek ösztönzésére a háború befejezése után azonnal megindultak az olasz–osztrák tárgyalások Dél-Tirol autonómia ügyében. Az osztrákok bátorítan igényt, hogy a területeket csatolják vissza Ausztriához, elutasították. A *De Gasperi–Gruber*-féle szerződést 1946. szeptember 5-én írták alá. Ez az első lépésnek tekinthető a Dél-Tirol jogilag 1948 januárjában megvalósult regionális autonómia felé vezető úton. „A Dél-Tirolban élő német anyanyelvű kisebbségnek etnikai jellegzetessége, valamint kulturális és gazdasági fejlődése a regionális autonómia keretein belül biztosított.”⁸² Ezzel *jogilag* pontot tettek az előző negyedszázadban súlyosan összehonyított probléma végére. A gyakorlati megoldáshoz azonban még évtizedekre volt szükség.

Jegyzetek

¹ *Toscano, Mario*: Storia diplomatica della questione dell'Alto Adige. Editori Laterza. Bari, 1968. 13.

² Uo., 76–87.

³ *Tolomei, Ettore*: Memorie di vita. Milano, 1978. 454.

⁴ *Guber Alfons*: Südtirol unter dem Faschismus. Bozen, 1974. 21–22. (Idézet Schloh nyomán uo. 303.)

⁵ *Steurer Leopold*: Südtirol 1918–40. Innsbruck, 1993. 200.

⁶ *Gruber*: i. m. 47.

⁷ Az intézkedéseket ld.: *Toscano*: i. m. 102.

⁸ *Gruber*: i. m. 25.

⁹ Archivio per l'Alto Adige (AAA), XXXIII. 1928. 5–50.

¹⁰ *Gruber*: i. m. 117.

¹¹ AAA, XXV. 1930. 305.

¹² *Steurer*: i. m. 175.

¹³ *Gruber*: i. m. 68.

¹⁴ Innsbrucker Nachrichten, 1926. 12. 02.

¹⁵ *Gruber*: i. m. 105.

¹⁶ Uo. 128.

¹⁷ Uo. 143.

¹⁸ Reichspost, 1930. 02. 22.

¹⁹ Innsbrucker Nachrichten, 1930. 02. 22.

²⁰ *Stuhlpfarrer, Karl*: Umsiedlung Südtirol. Wien–München, 1985. 23.

²¹ *Gruber*: i. m. 84.

²² *Boscesi P. B*: L'Italia di Mussolini dall'impero alla guerra. Milano, 1982. 112.

²³ *Steurer*: i. m. 169.

²⁴ Uo. 178.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 221.

²⁷ Uo. 223.

²⁸ *Gruber*: i. m. 186.

²⁹ *Steurer*: i. m. 244.

- ³⁰ Uo. 242.
- ³¹ Documenti Diplomatici Italiani (DDI) 1922–1935. Libreria dello Stato, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato. Hetedik sorozat, XIV. kötet, 1989. 111. dokumentum.
- ³² *Steininger, Rolf*: Österreich im 20. Jahrhundert. Von der Monarchie bis zum Zweiten Weltkrieg. Stationen auf dem Weg zum Anschluss. Innsbruck, 1989. 117.
- ³³ *Toscano*: i. m. 129.
- ³⁴ DDI 1935–1939. (1991) Nyolcadik sorozat, XVI. kötet, 748. dokumentum.
- ³⁵ DDI 1935–1939. (1991) Nyolcadik sorozat, I. kötet, 44. dokumentum.
- ³⁶ *Toscano*: i. m. 136.
- ³⁷ DDI 1935–1939. (1993) Nyolcadik sorozat, VI. kötet, 514. dokumentum.
- ³⁸ *Boschesi*: i. m. 103.
- ³⁹ *Kerekes Lajos*: Ausztria története. 1918–1955. Akadémiai kiadó, Budapest, 1966. 184.
- ⁴⁰ Uo. 184.
- ⁴¹ *Boschesi*: i. m. 87.
- ⁴² DDI. 1935–1939. Hatodik sorozat, VI. kötet. 60. dokumentum.
- ⁴³ *Toscano*: i. m. 137.
- ⁴⁴ Uo. 139.
- ⁴⁵ Uo. 140.
- ⁴⁶ DDI, 1935–1939. Nyolcadik sorozat, VII. kötet. 394. dokumentum.
- ⁴⁷ *Boschesi*: i. m. 84.
- ⁴⁸ Uo. 88.
- ⁴⁹ Uo. 109.
- ⁵⁰ Uo.
- ⁵¹ *Corsini, Umberto–Lill, Rudolf*: Alto Adige 1918–1946. Bozen, 1988. 261.
- ⁵² *Steurer*: i. m. 245.
- ⁵³ *Corsini, Umberto*: Dall'Anschluss all'istituzione della zona di operazione dell'Alpenvorland. L'apenninizzazione del nazismo. Le opzioni. L'occupazione militare del Reich. Il commissariato di Franz Hofer. Bolzano, 1994. 328.
- ⁵⁴ *Gatterer, Claus*: Im Kampf. Wien, 1969. 201.
- ⁵⁵ *Stuhlpfarrer*: i. m. 15.
- ⁵⁶ *Steurer*: i. m. 317.
- ⁵⁷ Uo. 249.
- ⁵⁸ *Ciano, Galeazzo*: Diario 1937–1943. Milano, 1980. 120.
- ⁵⁹ *Steurer*: i. m. 250.
- ⁶⁰ *Toscano*: i. m. 154.
- ⁶¹ *Stuhlpfarrer*: i. m. 42.
- ⁶² Uo. 43.
- ⁶³ *Boschesi*: i. m. 210.
- ⁶⁴ Uo. 216.
- ⁶⁵ *Steurer*: i. m. 252.
- ⁶⁶ *Stuhlpfarrer*: i. m. 60.
- ⁶⁷ Uo.
- ⁶⁸ *Gruber*: i. m. 223.
- ⁶⁹ Uo. 152.
- ⁷⁰ *Stuhlpfarrer*: i. m. 68.
- ⁷¹ Uo. 71.
- ⁷² Uo. 149.
- ⁷³ Uo. 152.
- ⁷⁴ *Steurer*: i. m. 337.
- ⁷⁵ Uo. 262.
- ⁷⁶ Uo. 344.
- ⁷⁷ Uo. 270.
- ⁷⁸ *Stuhlpfarrer*: i. m. 162.
- ⁷⁹ *Widmoser, Edward*: Südtirol A–Z. Bozen, 1982. 89.
- ⁸⁰ *Steurer*: i. m. 272.
- ⁸¹ *Stuhlpfarrer*: i. m. 208.
- ⁸² DDI 1943–45. Tizedik sorozat, IV. kötet, 1994. 269. dokumentum.